

Concept, Subject, Origin and Types of Alienation in Ali Shariati's Notion and Thought

Seyed Abedin Bozorgi¹ , Mohammad Mohsen Hassanpour² , Alireza Mohseni Tabrizi³

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Islamic Studies, Ahlul Bayt International University, Tehran, Iran. Email: abedin@abu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Social Communication Sciences, Faculty of Social and Behavioral Sciences, Ahlul Bayt International University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: m.hassanpour@abu.ac.ir
3. Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: mohsenit@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 19 January 2025
Received in revised form: 12
September 2025
Accepted: 14 September 2025
Published online: 22
December 2025

Keywords:

*Assimilation; Colonialism;
Imitation; Self-Alienation;
Self-Consciousness; True
Self.*

ABSTRACT

This study examines Ali Shariati's conception of alienation, focusing on its meaning, subject, origins, causes, types, and the theoretical framework through which he explains both alienation and de-alienation. Employing qualitative content analysis and thematic analysis, the research draws on seven of Shariati's major works. Data were analyzed using the three-stage coding procedure proposed by Strauss and Corbin (open, axial, and selective coding). The analysis resulted in the identification of seven core themes: (1) alienation, (2) the alienated individual, (3) the subject of alienation, (4) the causes of alienation, (5) types of alienation, (6) alienation as an imposed or self-chosen phenomenon, and (7) de-alienation. Interpretation of these themes indicates that Shariati deliberately narrows the broad, global notion of alienation to the more specific concept of self-alienation. In this condition, the individual experiences the self as an "other," loses self-consciousness, and lives under a false and fabricated identity. Shariati conceptualizes alienation as the outcome of a dialectical relationship between the individual and society. He argues that assimilation, alienation, imitation, and corruption are dialectically intertwined processes that may ultimately lead to self-consciousness, awareness, and the rebirth of the authentic self. Regarding the origins of alienation, Shariati refers to factors such as labor and the means of production, colonialism, imitation, bureaucracy, machinery, money, sophistry, and distorted forms of love. Together, these forces estrange human beings from their original selves and generate multiple forms of alienation. For Shariati, the ultimate solution lies in returning to the authentic self and overcoming self-alienation.

Cite this article: Bozorgi, A; Hassanpour, MM; Mohseni Tabrizi, A (2025). Concept, Subject, Origin and Types of Alienation in Ali Shariati's Notion and Thought. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(4): 161-182. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.388985.1768>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.388985.1768>

1. Introduction

The concept of alienation is among the most ambiguous and contested notions in the humanities. Despite this ambiguity, it has been widely employed in sociology, psychology, and social psychology to explain various forms of human reactions to social realities, psychological pressures, and structural impositions. Consequently, alienation—along with its numerous derivatives such as self-alienation, political alienation, work alienation, nature alienation, God-alienation, social alienation, and cultural alienation—has become both a popular slogan in political discourse and an empirical concern in academic research (Mohseni Tabrizi, 1991: 26).

Within the Islamic intellectual tradition, several Muslim thinkers have offered distinctive interpretations of alienation. Iqbal Lahori understood alienation as self-loss; Soroush (1987) described it as metamorphosis and the adoption of a self-image contrary to reality; and Shariati famously depicted it as a form of spirit possession, whereby an alien personality inhabits the human being. These thinkers commonly traced the roots of alienation to Western cultural domination, colonial rule over Islamic societies, the distortion of Islam through superstition and historical accretions, and uncritical cultural imitation.

Against this background, the present study focuses on the thought of Dr. Ali Shariati, analyzing his understanding of alienation with particular attention to its concept, subject (alienation from what or from whom), causes, and forms.

2. Methodology

This research employs qualitative content analysis and thematic analysis to examine Shariati's perspective on alienation. Following the selection of the research topic, relevant textual material was identified from Shariati's corpus. The selected texts included passages that explicitly addressed alienation or employed synonymous and related concepts such as *spirit possession*, *cultural metamorphosis*, *assimilation*, *self-loss*, *cultural alienation*, and *self-distrust*.

From among Shariati's fifty-four published works, seven texts were selected for analysis: *Empty Man* (1982), *Return* (2007), *Worldview and Ideology* (2003), *Various Works* (Collected Works, Vols. 1–2, 1993), *Features of the New Centuries* (1997), *Revolutionary Self-Building* (1977), and *Re-identification of Iranian Identity* (1989). These works were chosen because they contain the most explicit discussions of alienation and related concepts.

Data were collected and organized in accordance with the research questions and analyzed using Strauss and Corbin's three-stage coding procedure: open coding, axial coding, and selective coding.

3. Findings

During the open coding phase, 113 sensitive concepts related to alienation were identified in the form of key terms, synonyms, and thematic expressions. These concepts were grouped into semantic units.

In the axial coding phase, 28 preliminary categories were extracted from the initial concepts. Through further refinement and consolidation, these categories were reduced to seven main category-themes, each encompassing several sub-categories. In the selective coding phase, the relationships among these categories were clarified based on interpretive analysis of the texts.

The seven principal categories are summarized below:

Category-Class	Components, Sub-categories
Alienation	Aversion from the self, self-loss, spirit possession, estrangement from human nature, cultural transformation, assimilation, psychological emptiness, and separation from the authentic self.
The Alienated Individual	Spirit-possessed, self-distrustful, assimilated, estranged from oneself, self-defeated, and psychologically fragmented.
Subject of Alienation (Alienation from whom or from what?)	The self, society, culture, politics, religion, work and the means of production, God, science, art, nature, tradition, and authentic spiritual personality.
Causes of Alienation	Colonial domination, blind imitation of Western culture, money and materialism, bureaucracy and machinery, distorted forms of rationality, alien social values, and political factionalism.
Types/Forms of Alienation	Cultural, social, intellectual, substantive, self-alienation, work alienation, political alienation, God-alienation, nature alienation, and alienation from other human beings.
Imposed / Self-Chosen (Being imposed, being self-chosen)	Structural domination, social coercion, dialectical interaction between individual and society, cultural assimilation, and loss of autonomous will.
De-alienation	Return to the authentic self, self-belief, rejection of imitation, restoration of dignity, and reconstruction of identity based on indigenous and religious traditions.

4. Discussion and Conclusion

Shariati may be described as a sociologist with strong social-psychological inclinations who interprets alienation through a dialectical framework. While he regards human beings as the creators of society and history, he also emphasizes that individuals may become dominated by the very social structures and cultural products they have created.

In his treatment of the relationship between alienation and consciousness, Shariati is clearly influenced by Marx (1964), viewing alienation as a stage in the process of developing self-consciousness. His distinction between the *active self* (“I”) and the *passive self* (“me”) reflects this dialectical tension. Under the conditions of cultural assimilation and colonial domination, the individual internalizes alien values and becomes an imitator of others, resulting in the formation of a false and externally imposed “me.” Yet the authentic “I,” grounded in human freedom and spiritual autonomy, resists this domination and seeks self-realization.

Shariati’s classification of the subjects and types of alienation parallels the approaches of social psychologists such as Kenneth Keniston (1965), Richard Flacks (1973), and C. Wright Mills (1951), who define alienation in relation to its objects—self, society, work, and culture. Similarly, Shariati’s explanation of the causes of alienation aligns with perspectives that emphasize the multiplicity of alienating structures (Keniston, 1965; Mitchell, 1988).

When Shariati likens alienation to *spirit possession* or madness, he draws on psychological metaphors similar to those employed by thinkers such as Jaspers (1956), Kahler (1971), and Horney (1950). Alienation thus signifies the decay of authentic conscience and the dominance of a false self, resulting in a diminished capacity for self-understanding.

Influenced by Iqbal Lahori, Shariati places *self-consciousness* at the center of resistance against alienation. For him, the recovery of the self requires a return to an authentic and conscious form of Islam—specifically, what he calls *Alavi Shi'ism*. This living and emancipatory Islam, Shariati argues, stands in opposition to Western cultural colonialism and provides the spiritual foundation for de-alienation and collective mobilization.

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Not applicable.

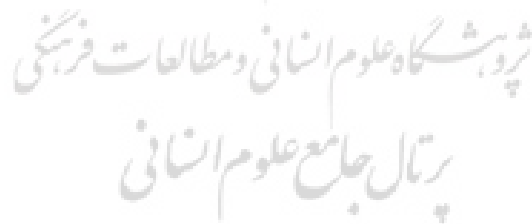
Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Bell, D. (1966). Sociodicy to modern usage. *American Scholar*, 35(4), 696–714.
- Bell, D. (1976). *The cultural contradictions of capitalism*. Basic Books.
- Denzin, N. K. (2005). *The SAGE handbook of qualitative research* (3rd ed.). SAGE Publications.
- Dollard, J. (1937). *Frustration and aggression*. Yale University Press.
- Durkheim, E. (1994). *The division of labor in society*. (B. Parham, Trans.). Nashr-e Markaz [in Persian].
- Erickson, E. (1968). *Identity, youth and crisis*. W. W. Norton & Company.
- Feuer, L. (1962). What is alienation? The career of a concept. *New Politics*, 1, 130.
- Feuerlicht, I. (1978). *Alienation: From past to future*. Greenwood Press.
- Flacks, K. (1973). Social and cultural meaning of student revolt. *Social Problems*, 17(2), 340-357.
- Freud, S. (1961). *Civilization and its discontents*. W. W. Norton & Company.
- Friedenberg, E. (1983). *Coming of age in America: Growth and acquiescence*. Transaction Publishers.
- Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*. Henry Holt and Company.
- Fromm, E. (1969). *Marx's concept of man*. Frederick Ungar Publishing.
- Giddens, A. (1984). Hermeneutics and social theory. In G. Shapiro & A. Sica (Eds.), *Hermeneutics: Questions and prospects* (pp. 248–254). University of Massachusetts.
- Goodman, P. (1960). Growing up absurd: Problems of youth in the organized system. Random House.
- Hall, E. T. (1986). Foreword. In J. Collier & M. Colier (Eds.), *Visual anthropology: Photography as a research method*. University of New Mexico Press.
- Horney, K. (1950). *Neurosis and human growth: The struggle toward self-realization*. W. W. Norton & Company.
- Iqbal, M. (2020). *The secrets of the self*. Library of Alexandria.
- Jaspers, K. (1956). *Philosophy*. Springer.
- Johnson, F. (1973). *Alienation: Concept, term, and meaning*. Seminar Press.
- Kahler, E. (1957). *The tower and the abbey*. George Braziller.
- Kahler, E. (1971). *Alienation and economics*. George Braziller.
- Keniston, K. (1965). *The uncommitted*. Harcourt, Brace & World.
- Levin, M. (1960). *The alienated voter: Politics in Boston*. Holt, Rinehart & Winston.
- Lukacs, G. (1971). *History and class consciousness: Studies in Marxist dialectics*. Merlin Press.
- Marcuse, H. (1964). *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. Beacon Press.
- Marx, K. (1964). *Selected writings in sociology and social philosophy*. McGraw-Hill.
- Mead, G. H. (2021). *Mind, self, and society*. (M. Saffar, Trans.). SAMT [in Persian].
- Merton, R. K. (1959). *Social theory and social structure*. Free Press.
- Meszaros, I. (1988). *Marx's theory of alienation*. Merlin Press.

- Mills, C. W. (1951). *White collar: The American middle classes*. Oxford University Press.
- Mitchell, J. C. (1988). Theoretical orientation in African urban studies. In M. Banton (Ed.), *The social anthropology of complex societies*. Routledge.
- Mohseni Tabrizi, A. (1984). *Two faces of alienation; A study of Iranian students' activism and passivity in American universities*. [Unpublished doctoral dissertation]. Western Michigan University.
- Mohseni Tabrizi, A. (1991). Alienation: Conceptualization and classification of theories in sociological and psychological schools of thought. *Journal of Social Sciences*, 2(2), 25-73. [in Persian].
- Petrovic, G. (1967). Alienation. In P. Edwards (Ed.).
- Riesman, D. (1950). *The lonely crowd: A study of the changing American character*. Yale University Press.
- Sartre, J.-P. (1974). *Between existentialism and Marxism*. William Morrow and Company.
- Seal, C., Gobo, G., Gubrium, J., & Silerman, D. (2004). *Qualitative research practice*. SAGE Publications.
- Seaman, M. (1971). Alienation. *Psychology Today*, 5, 483.
- Shariati, A. (1977). *Revolutionary self-building (Collected works 2)*. Hosseinieh Ershad [in Persian].
- Shariati, A. (1982). *Empty man (Collected works 25)*. Ghalam Publications [in Persian].
- Shariati, A. (1989). *Re-identification of Iranian identity (Collected works 18)*. Nashr Publications [in Persian].
- Shariati, A. (1993). *Various works (Collected works 35)*. Agah Publications [in Persian].
- Shariati, A. (1997). *Features of the new centuries (Collected works 31)*. Papakhsh Publications [in Persian].
- Shariati, A. (2003). *Worldview and ideology (Collected works 23)*. Khaneh-ye Novandishan Publications [in Persian].
- Shariati, A. (2007). *Return (Collected works 4)*. Elham Publications [in Persian].
- Simmel, G. (1965). *Essays on sociology, philosophy, and aesthetics*. Harper.
- Soroush, A. (1987). Alienation and return to self. *Cultural Supplement*, (6), 16. [in Persian].
- Taylor, I. (1973). *The new criminology: For a social theory of deviance*. Routledge.

مفهوم، موضوع، علل و سنخ‌های بیگانگی در آرا و آثار شریعتی

سید عابدین بزرگی^۱، محمد محسن حسن پور^۲، علیرضا محسنی تبریزی^۳

۱. استادیار گروه فلسفه دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران، ایران. رایانامه: abedin@abu.ac.ir

۲. استادیار گروه علوم ارتباطات اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: m.hassanpour@abu.ac.ir

۳. استاد گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: mohsenit@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

غور در اندیشه شریعتی در باب بیگانگی و اکتشاف مفهوم، موضوع، علل و صور آن و وقوف به رویکرد و رهیافت نظری و دیدگاه او در باب راه‌های خروج از بیگانگی عمده‌ترین هدف‌های تحقیق حاضر بود. برای این منظور از دو شیوه تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمونی بهره گرفته شد. داده‌های مورد نیاز از آثار شریعتی جمع‌آوری شدند. پردازش داده‌ها از طریق تکنیک کدگذاری سه‌مرحله‌ای استراوس شامل کدگذاری باز، محوری و انتخابی صورت گرفت. چنین تکنیکی زمینه را برای آزادسازی مفاهیم حساس از دل منابع مرور شده، مقوله‌بندی و طبقه‌بندی آن‌ها و اکتشاف خرده‌مقوله‌ها همراه با ربط معقول و منطقی آن‌ها فراهم کرد. به این ترتیب هفت مضمون اصلی به‌منابۀ طبقات و مقوله‌ها همراه با خرده‌مقوله‌ها به‌دست آمد. نتایج نشان داد شریعتی مفهوم بیگانگی را به مفهوم «ازخودبیگانگی» فرومی‌کاهد و با اتخاذ رویکرد روان‌شناختی اجتماعی، ازخودبیگانگی را به معنی «حلول جن در کالبد آدمی» تعریف می‌کند که در آن فرد خود را آن‌چنان که هست حس نمی‌کند و دیگری یا شیئی دیگر را به‌جای خود احساس می‌کند. او با تأکید بر سرشت فراگرد ازخودبیگانگی معتقد است فرد و جامعه در ارتباطی مداوم با یکدیگر در پیدایی آن نقش بازی می‌کنند. به‌زعم شریعتی، رابطه جدلی بین آسیمیلیسیون، آیناسیون (ازخودبیگانگی)، تقلید و فساد وجود دارد و خروجی این رابطه بیداری، آگاهی و خودباوری است. کار و ابزار تولید، ماده‌گرایی، تقلید کورکورانه از فرهنگ بیگانه، استعمار، ماشین و بوروکراسی، پول، زهد، عشق، صوفی‌گری، ایدئولوژی و وابستگی حزبی و جناحی مفرط عواملی هستند که به‌وسیله آن‌ها آدمی ازخودبیگانه می‌شود. این عوامل درعین حال صور و اشکال بیگانگی را پدید می‌آورند. شریعتی خروج از بیگانگی را در خودیابی می‌داند. به‌زعم او آسیمیلیه که همان بومی خودباخته در برابر غربی است، وقتی شروع به حرف‌زدن می‌کند خودیاب می‌شود.

کلیدواژه‌ها:

آسیمیلیسیون، ازخودبیگانگی، استحاله فرهنگی، استعمار، تقلید، خودیابی.

استناد: بزرگی، سیدعابدین؛ حسن‌پور، محمدمحسن؛ محسنی تبریزی، علیرضا (۱۴۰۴). مفهوم، موضوع، علل و سنخ‌های بیگانگی در آرا و آثار شریعتی.

نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵(۴): ۱۸۲ - ۱۶۱. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.388985.1768>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.388985.1768>

۱. مقدمه و بیان مسئله

بیگانگی یکی از غامض‌ترین واژگان و از پرابهام‌ترین مفاهیم از حیث معنایی در ادبیات علوم انسانی و فلسفه اجتماعی و رفتاری به‌شمار می‌آید که مورد بحث بسیاری از اندیشمندان و صاحب‌نظران در حوزه‌ها و مکاتب نظری و مشارب و نحله‌های تدقیق و تحقیق تجربی قرار گرفته است. همچنین به‌طور گسترده در علوم انسانی، به‌خصوص در جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی برای تبیین برخی از اشکال و صور کنش‌ها و واکنش‌ها به جریان‌ات و واقعیت‌های پیرامونی، فشارهای روانی و تحمیلات اجتماعی به‌کار رفته است؛ به‌طوری‌که امروزه مفهوم بیگانگی با همه تنوعات موضوعی و شکلی نظیر بیگانگی از خود^۱، بیگانگی از غیرخود، بیگانگی از سیاست، بیگانگی از کار، بیگانگی از طبیعت، بیگانگی از خدا، بیگانگی از جامعه، بیگانگی از هنر و... به‌عنوان شعاری در تبلیغات سیاسی برای سیاستمداران، پرسش آمپریک در محافل آکادمیکی برای محققان و موضوع بحث برای عامه مردم درآمده است.

علی‌رغم توجه فراوان به مفهوم بیگانگی و کاربرد روبه‌رشد آن در حوزه‌های مختلف علوم انسانی، هنوز این مفهوم و تعاریف و نظریه‌های مربوط به آن دارای ابهاماتی است که دانشمندان را در نحوه بهره‌گیری از آن در حوزه‌های علوم انسانی سردرگم می‌کند. این خود شاید به آن علت باشد که نه‌تنها نظریه بیگانگی در جهات مختلفی رشد و بسط یافته و ابعاد گونه‌گونی به خود گرفته، بلکه از دیدگاه‌های متفاوت و بعضاً مغایر و متضادی نیز تحلیل و تفسیر شده است (محسنی تبریزی، ۱۳۷۰: ۲۶). در تحقیق حاضر از بین اندیشمندان مسلمان، به اندیشه و نظریه دکتر علی شریعتی در باب بیگانگی (آلیناسیون) پرداخته و مفهوم، موضوع (بیگانگی از چه یا از که)، علل و اسباب و اشکال و سنخ‌های بیگانگی از دیدگاه او تحلیل و تفسیر شود.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعه مفهوم بیگانگی (آلیناسیون) در طول دهه‌های اخیر، به یکی از محورهای اصلی تحلیل‌های فلسفی، جامعه‌شناختی و روان‌شناختی تبدیل شده است. این مفهوم که ریشه در اندیشه‌های مدرن اروپایی دارد، به‌ویژه در نظریه‌های کارل مارکس، امیل دورکیم، ماکس وبر و... مورد توجه قرار گرفته و به‌عنوان ابزاری برای تبیین تحولات اجتماعی، فرهنگی و روانی انسان در عصر معاصر به‌کار رفته است؛ برای مثال، زمانی واژه «بیگانگی» با واژه «ازخودبیگانگی» خلط مبحث شده و در یک مفهوم واحد به‌کار رفته است و زمانی آن را با کلمه «انومی»^۲ و «انومیا» مترادف دانسته‌اند. زمانی از آن به‌عنوان حالتی فکری نام برده‌اند (مارکس^۳ و دورکیم^۴) و گاه به‌عنوان مسئله‌ای غیرمجرد و عینی مطرح شده است (زیمل^۵). زمانی آن را شکل ثابت و ساکن واقعیت پنداشته‌اند و زمانی آن را با دیالکتیک آمیخته‌اند و وجه حرکتی بر آن قائل شده‌اند (رایزمن^۶، اریکسون^۷، فروید^۸، مارکس، مزاروس^۹، پتروویک^{۱۰}). گاه بیگانگی به‌مثابه مرضی دماغی و روحی در نظر آمده که در آن آدمی «خود» را احساس نمی‌کند و «دیگری» یا «شیئی» را به‌جای خود احساس می‌کند که در او حلول کرده و جن‌زده شده است (هافمن^{۱۱}).

1. Self-Alienation

2. Anomie

3. Marx

4. Durkheim

5. Simmel

6. Risman

7. Erickson

8. Freud

9. Mezarous

10. Petrovic

11. Hoffmann

جاسپرز^۱، کاهلر^۲، شیلدر^۳، هورنی^۴، شریعتی) و زمانی آن را به مفهوم انفصال شناختی از مفهوم من واقعی یا ضمیر حقیقی دانسته‌اند که در آن، فرد از شناخت من واقعی خود و وقوف به پتانسیل‌ها و استعداد‌های ذاتی خویش غافل و قاصر می‌ماند (فروم^۵، اریکسون، گودمن^۶). برخی آن را وضعیتی اجتماعی در نظر گرفته‌اند که در آن به واسطه بریدگی و گسیختگی میان اهداف فرهنگی و وسایل نیل به آن اهداف فرد دچار کناره‌گیری از جامعه می‌شود (مرتین^۷) و برخی بیگانگی را وضعیتی اجتماعی تلقی کرده‌اند که در آن به واسطه نبود قاعده و قانون، افراد دچار پریشانی و سردرگمی شده‌اند (دورکیم، میچل^۸). گاه بیگانگی را امری طبیعی، بهنجار، سودمند، مولد و خلاق در نظر گرفته‌اند (نیسبت^۹، فئورلیچ^{۱۰}) و عده‌ای آن را به‌مثابه پدیده‌ای مخرب، غیرمولد و ضد جامعه پنداشته‌اند (دورکیم، روزاک^{۱۱}). برخی آن را معلول عوامل بیرونی یا محصول واقعیت‌های اجتماعی دانسته‌اند (مارکس، مارکوز^{۱۲}، مرتین، میلز^{۱۳}) و برخی نیز آن را ناشی از تحرکات نیروهای سرکش درونی انسان پنداشته‌اند (فروید، دالارد^{۱۴}، اریکسون، گودمن، فیوئر^{۱۵}).

گروهی آن را در سنجش احساسات افراد در قبال جامعه (مارکس، مرتین) و گروهی آن را در سنجش احساسات فرد نسبت به خود (گودمن، فردینبرگ^{۱۶}) مطرح کرده‌اند. گاهی آن را علت و زمانی آن را معلول پنداشته‌اند. برخی بر آن حالت کنشی (جانسون^{۱۷}، مارکس) و برخی نیز بر آن خصلت عاطفی، احساسی و نگرشی (کنیستون^{۱۸}، فلکس^{۱۹}) قائل شده‌اند.

در بین اندیشمندان مسلمان معاصر نیز متفکرانی نظیر اقبال لاهوری، بیگانگی را «خود گم‌کردگی»، سروش «مسخ‌شدن» و داشتن تصویری از خود مغایر با تصویر واقعی و شریعتی «جن‌زدگی» و حلول شخصیت بیگانه‌ای در کالبد آدمی پنداشته‌اند و علت آن را تهاجم فرهنگی غرب و سلطه بیگانگان بر سرزمین‌های اسلامی، آمیخته‌شدن اسلام به خرافات و زوائد و دورشدن از اسلام راستین، تقلید فرهنگی، دیاماتیسم و مانند آن دانسته‌اند.

همچنین شریعتی بیگانگی را در فراگردی دیالکتیک بین فرد و جامعه جستجو می‌کند و معتقد است انسان هم سازنده واقعیت‌های اجتماعی است و هم زیر نفوذ آن قرار دارد. این دیدگاه شباهت‌های زیادی به نظریه مارکس دارد که بیگانگی را مرحله‌ای در فرایند آگاهی طبقه کارگر می‌داند. شریعتی نیز بیگانگی را پیش‌زمینه‌ای برای بیداری هویتی و بازگشت به خویش‌تنی می‌پندارد. با وجود این مطالعات، تاکنون کمتر تحقیقی به روش تحلیل محتوای کیفی و تحلیل تماتیک به بررسی جامع و سیستماتیک مفهوم، موضوع، علل و سنخ‌های بیگانگی در آثار شریعتی پرداخته است. بیشتر پژوهش‌ها یا از دیدگاه فلسفی و ایدئولوژیک به موضوع پرداخته‌اند یا به یک بعد از بیگانگی (مانند بیگانگی فرهنگی یا سیاسی) محدود شده‌اند. به این ترتیب، این پژوهش با تکیه بر روش تحلیل محتوای کیفی و تحلیل تماتیک، به دنبال تکمیل این شکاف تحقیقاتی است و با استخراج نظام‌مند مفاهیم و دسته‌بندی آن‌ها، تصویری جامع و یکپارچه از نظریه بیگانگی شریعتی ارائه می‌دهد.

1. Jaspers
2. Kahler
3. Schilder
4. Horney
5. Fromm
6. Goodman
7. merton
8. Mitchel
9. Nisbet
10. Feyerlicht
11. Roszak
12. Marcuse
13. Miller
14. Dollard
15. Feuer
16. Friedenbery
17. Johnson
18. Keniston
19. Flacks

پرسش اصلی تحقیق این است که در آرا و آثار شریعتی مفهوم بیگانگی چگونه تعریف، تبیین و مفهوم‌سازی شده است و او انسان بیگانه از خود را چگونه تعریف می‌کند. پرسش‌های فرعی نیز عبارت‌اند از:

موضوعات بیگانگی از دیدگاه شریعتی کدام‌اند؟ به عبارت دیگر چه کسی یا چه چیزی موضوع بیگانگی است؟

علل و اسباب حدوث و بروز بیگانگی (عوامل بیگانه‌ساز) از دیدگاه او کدام‌اند؟

شریعتی چه سنخ‌هایی از بیگانگی را به‌عنوان صور، گونه‌ها و اشکال بیگانگی برمی‌شمارد؟

خروج از بیگانگی و ورود به آگاهی (بازگشت به خویشتن واقعی) چگونه حاصل می‌شود؟

اهداف تحقیق نیز عبارت‌اند از: تعریف مفهومی بیگانگی در آثار شریعتی، بررسی موضوعات بیگانگی و سنخ‌شناسی شریعتی از بیگانگی، مطالعه علل و اسباب بیگانگی، آگاهی از سنخ‌ها و اشکال و انواع بیگانگی، و فهم و شناخت راه‌های خروج از بیگانگی و رسیدن به آگاهی.

۰۳ روش‌شناسی

به‌منظور توصیف و تحلیل دیدگاه شریعتی در باب بیگانگی از شیوه تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمون استفاده شد. ضرورت تحقیق و اهمیت موضوع نیز ناظر بر استفاده از این شیوه است؛ زیرا بررسی سابقه مطالعات در باب نظریه بیگانگی شریعتی نشان می‌دهد در هیچ‌یک از تحقیقات صورت‌گرفته در این باب، نظریه بیگانگی شریعتی با چنین رهیافتی تحلیل و واکاوی نشده است. در نتیجه تعریف مفهومی، موضوع بیگانگی (بیگانگی از چه یا از که)، اشکال و سنخ‌های بیگانگی، علل و اسباب بیگانگی، جبری یا اختیاری بودن بیگانگی، راه‌های خروج از بیگانگی و انتساب پارادایماتیک و تعلق مکتب نظری او تا حد زیادی پوشیده مانده است.

تحلیل محتوای کیفی روشی توصیفی و سیستماتیک از محتوای سوژه (متن) مورد نظر است که به کمک آن، محقق پس از مشخص کردن موضوع تحقیق به انتخاب سوژه (متن)، طرح سؤالات، جمع‌آوری اطلاعات از متن، تعریف مقوله‌ها، شاخص‌ها و قواعدی می‌پردازد که به کمک آن‌ها داده‌های محتوا در مقوله‌ها جای داده می‌شوند. همچنین تعریف واحدهای محتوا، نظام مقوله‌بندی و بررسی اعتبار صورت می‌گیرد (Seal, 2004: 163; Denzin, 2006: 186).

تحلیل مضمونی نیز روشی توصیفی و کیفی است که بر رویکرد برساختی-تفسیری استوار است. در هر دو روش تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمون، دنیای سوژه (متن، نظریه و...) توسط خود سوژه و آفریده او برساخت، تفسیر و معناداری می‌شود. کار محقق گردآوری، سازمان‌دهی و چیدمان تفسیرها و ابزارهای ارائه‌شده توسط سوژه است. گیدنز معتقد است این نوعی «تأویل مضاعف» یا تفسیر تفسیرها است. در این تفسیرها، کار محقق به درک ادراکات و برداشت‌های ذهنی از پیش صورت‌گرفته محدود می‌شود (گیدنز^۱، ۱۹۸۴ به نقل از هال^۲ و همکاران، ۱۹۹۵: ۹۵).

در تحقیق حاضر، پس از انتخاب موضوع، سوژه (متن) نیز گزینش شد. متن در واقع آن بخش از آثار شریعتی را شامل می‌شود که حاوی مفهوم «بیگانگی» و مفاهیم مترادف و متناظر با آن هستند. نظیر جن‌زدگی، مسخ فرهنگی، استحاله، آسیمیلیاسیون، خودباختگی، آلیناسیون فرهنگی، خودناپاوری، خود‌گم‌کردگی و... به این ترتیب از بین ۵۴ اثر مکتوب و منتشرشده از دکتر علی شریعتی، هفت اثر انتخاب شدند: انسان بی‌خود، بازگشت، جهان‌بینی و ایدئولوژی، آثار گونه‌گون - مجموعه آثار بخش اول و دوم، ویژگی قرون جدید، بازگشت به خویشتن و بازشناسی هویت ایرانی.

منابع انتخاب‌شده به‌دقت بررسی شدند و با واکاوی و تحلیل دقیق و منطبق با قواعد روش تحقیق، مورد تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمون قرار گرفتند. کلیه آثار انتخاب‌شده سطر به‌سطر خوانده شد و مضامین، مفاهیم، مباحث، موضوعات و معانی مربوطه اعم از مفاهیم و مضامین آشکار یا پنهان در این آثار جستجو، شناسایی و از طریق فیش‌برداری انتخاب شدند.

1. Giddens

2. Hall

با توجه به روش تحقیق که مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمون است، می‌توان گفت دیدگاه شریعتی در باب بیگانگی به‌مثابه روایتی از این مفهوم و مبتنی بر بازاندیشی است که در آن، فرایند برساخت واقعیت نه‌تنها در خود پدیده، بلکه در حین تفسیر، واکاوی، تحلیل و توصیف آن شناسایی می‌شود. به عبارت دیگر، در تحلیل نظریه بیگانگی شریعتی با تأکید بر معنی، مفهوم، موضوعات، سنخ‌ها و انواع، مفاهیم مترادف و متناظر، اسباب و علل، پیامدها و راه‌های خروج از بیگانگی، متن جایگزین آن چیزی می‌شود که مورد تحلیل محتوا و تحلیل مضمون است؛ زیرا اساساً هر دو روش کیفی به درک واقعیت از طریق تفسیر متن متکی هستند و متن محصول گردآوری داده‌ها و ابزاری برای تفسیر و تحلیل است. قرائت و فهم متن نیز فرایندی است که طی آن، واقعیت اجتماعی بر شکل فعالانه‌تری نمود پیدا می‌کند. این فرایند نه‌فقط شامل خالق متن (نظریه‌پرداز) است، بلکه شامل کسی که آن را می‌خواند و تفسیر می‌کند نیز می‌شود (محقق، مفسر). در تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمون نظریه و دیدگاه شریعتی در باب بیگانگی (آلیناسیون)، داده‌ها از متن (منابع انتخاب‌شده) براساس سؤالات تحقیق جمع‌آوری و سپس با کدگذاری و رمزگشایی استراوس و کوربین^۱ (کدگذاری باز، محوری و انتخابی) تنظیم و پردازش شدند.

در کدگذاری باز، هدف آزادکردن مفاهیم حساس از دل داده‌ها است. در این نوع کدگذاری، محقق می‌خواهد داده‌های مندرج در متن را در قالب مفاهیم درآورد. به این منظور داده‌ها در شکل عبارات، کلمات، جملات، مضامین، تعاریف، استعارات و مانند آن براساس واحدهای معنایی شناسایی و دسته‌بندی می‌شوند (محسنی تبریزی، ۱۳۹۵: ۷۹). در کدگذاری محوری، مفاهیم مستخرج از کدگذاری باز، در چیدمانی جدید پالایش و تفکیک می‌شوند و به‌منظور تشکیل طبقات و مقوله‌ها و نیز جستجو جهت خرده‌مقوله‌ها و مقوله‌های فرعی‌تر مورد استفاده قرار می‌گیرند (همان: ۷۹). در کدگذاری انتخابی، ارتباط معقول و منطقی میان طبقات و مقوله‌ها و خرده‌مقوله‌ها با یکدیگر براساس برداشت و استنباط محقق از تحلیل محتوا و تحلیل مضمون متن مشخص می‌شود (همان: ۷۹).

۴. یافته‌ها

در مرحله کدگذاری باز در مجموع ۱۱۳ مفهوم حساس به‌مثابه داده اولیه در شکل واژه‌ها، مترادفات، واژه‌های متناظر و مضامین حول محور مفهوم مرکزی (بیگانگی) اکتشاف و براساس واحدهای معنایی دسته‌بندی شدند. در مرحله کدگذاری محوری، ابتدا ۲۸ مقوله در شکل طبقات از ۱۱۳ مفهوم به‌دست آمده در مرحله کدگذاری باز تعیین و صورت‌بندی شد و سپس با تنقیح، پالایش و تفکیک آن‌ها در مجموع ۷ طبقه (مقوله-مضمون) بانضمام مقوله‌های فرعی‌تر به‌دست آمد. در کدگذاری انتخابی، ارتباطات معقول میان مقوله‌ها (طبقات) و مقوله‌های فرعی‌تر مبتنی بر استنباط از تفسیر متن، تحلیل مضمون و تحلیل محتوا مشخص شد. در جدول ۱ مفاهیم و طبقات برحسب تعداد و نوع کدگذاری نمایش داده شده است.

جدول ۱. مفاهیم، طبقات و نوع کدگذاری

نوع کدگذاری	تعداد	مفاهیم و مقوله‌ها
باز	۱۱۳	۱. مفاهیم
محوری	۲۸	۲. مقوله‌ها و طبقات عام
محوری-انتخابی	۷	۳. طبقات و مقوله‌ها پس از پالایش و تفکیک

پس از تشکیل طبقات و مقوله‌های اصلی، خرده‌مقوله‌ها و مفاهیم متناظر و مترادف با هریک از مقوله‌های اصلی معین شدند. در جدول ۲ مضامین اصلی تشکیل‌دهنده طبقات و مقوله‌ها و خرده‌مقوله‌ها و مفاهیم فرعی‌تر آمده است.

^۱. Strauss & Corbin

جدول ۲. مضامین اصلی تشکیل‌دهنده طبقات، مقوله‌ها و خرده‌مقوله‌ها

مقوله - طبقه	مؤلفه‌ها، خرده‌مقوله‌ها
۱. بیگانگی (آلیناسیون)	بیزاری، از خود دور شدن، خودباختگی، جن‌زدگی، جنون و دیوانگی، از خودبریدن، از خودبیگانگی شدن، از خودبی خود شدن، استحاله فرهنگی، آسیمیلیاسیون، خودناباوری، خودگم‌کردگی، بیماری روحی و روانی، دورافتادگی از خویشتن، هجرت از خود، دوری از من واقعی، دور شدن از فطرت انسانی، انفکاک از خود
۲. بیگانه (الینه)	جن‌زده، بیگانه از خود، خودناباور، مسخ‌شده، خودگم‌کرده، آسیمیل، مهجور از خود، جدا افتاده از خود، از خودبی خود، مجنون، خودباخته
۳. موضوع بیگانگی (بیگانگی از که یا از چه)	خود، جامعه، فرهنگ، سیاست، دین، کار و ابزار تولید، دین، خدا، علم، هنر، قلم، انسان‌های دیگر، طبیعت، سنت، هم‌نوع، مدنیت، ایده و فکر، شخصیت و فطرت اصیل معنوی
۴. اسباب و علل بیگانگی	تقلید، تقلید کورکورانه روشنفکران غرب‌زده از فرهنگ بیگانه، پول، باورها، اعتقادات و اهداف (صوفی‌گری، زهد، کلام، هدف، عشق)، ماده، استعمار، ماشین و بوروکراسی، تعقل و ایده‌پردازی، فرهنگ، ارزش‌های اجتماعی بیگانه، وابستگی حزبی و جناح سیاسی
۵. سنخ‌ها و صور بیگانگی	بیگانگی فرهنگی، بیگانگی اجتماعی، بیگانگی فکری، بیگانگی جوهری، بیگانگی از خود، بیگانگی از کار و تولید، بیگانگی سیاسی، بیگانگی اجتماعی، بیگانگی از خدا، بیگانگی از طبیعت، بیگانگی از انسان دیگر، (همنوع)، بیگانگی از هنر
۶. جبر و اختیار (تحمیلی بودن، خودانتخابی بودن)	سیطره ساختارها، اقتدار آمرانه نیروهای اجتماعی، اصالت فرد، اصالت جامعه، فراگرد دیالکتیک، هویت و اراده آدمی، آگاهی از قابلیت‌های خودی، آسیمیلیاسیون و استحاله فرهنگی، تقلید کورکورانه از فرهنگ بیگانه
۷. خروج و رهایی از بیگانگی	بازگشت به خویشتن اصیل، خودباوری، بازگشت به ذات حقیقی، بازیابی ایمان به خود، ایجاد حس غرور در خود، تفاخر به قومیت و جمعیت خود، نفی تقلید از غیر، برپایی عقایدی نوین براساس سنن قومی و ملی

با توجه به نوع کاربرد واژه در تعریف مفهومی بیگانگی، شریعتی ترجیحاً با اتخاذ رویکردی روان‌شناختی و روان‌شناختی اجتماعی، فرد از خودبیگانه را انسانی در نظر آورده است که «خود» را احساس نمی‌کند و «دیگری» یا «شیئی دیگر را به جای خود احساس می‌کند (شریعتی، ۱۳۷۶: ۳۶۹-۳۶۷). با چنین برداشتی شریعتی آلیناسیون را به معنی «حلول جن در کالبد آدمی» تلقی می‌کند و آن را نوعی بیماری در نظر می‌گیرد که در آن، فرد خود را آن‌چنان که هست و واقعیت و حقیقت دارد حس نمی‌کند. در این حالت فرد به موجودی مسخ‌شده بدل می‌شود که شخصیت واقعی او زایل شده و شخصیت بیگانه‌ای (غیرخود) در آن حلول کرده است (شریعتی، ۱۳۶۱: ۱۸۸-۱۸۹).

تعبیر و تشبیه و تمثیل آلیناسیون به جن‌زده شدن و تلقی آن به نوعی بیماری دماغی از سوی شریعتی، پیش‌تر توسط برخی از روان‌شناسان، روان‌شناسان اجتماعی و متفکران مسلمان نظیر هافمن، جاسپرز، کاهلر، شیلدر، هورنی، فروم و اقبال لاهوری به کار رفته است. آنان با کاربرد مفهوم «من کاذب» به زوال «ضمیر حقیقی» و «من واقعی» اشاره کرده‌اند؛ برای مثال جاسپرز با اشاره به مفهوم «من اجتماعی» مدعی است که «من خود نیستم»، «من پر از بیرونم» (جاسپرز، ۱۹۰۰ به نقل از فتورلیچ، ۱۹۷۸: ۵۴).

هافمن، هورنی و شیلدر نیز با کاربرد مفهوم «از خودبیگانگی» به انسانی مسخ‌شده و غیرواقعی اشاره می‌کنند که از ضمیر حقیقی و من واقعی خویش جدا افتاده و به بیگانه‌ای از خویش بدل شده است. آنان با سرزنش جامعه و نیروهای اجتماعی، خودباختگی را به‌مثابه نوعی

بیماری یا آسیب معلول ساختارهای اجتماعی و فرهنگی می‌دانند که انسان را از خویشتن حقیقی خود و سرشت نیکویش جدا و او را از خود بیگانه می‌کند (فتولیچ، ۱۹۸۷: ۴۹-۶۲).

اقبال لاهوری نیز به‌عنوان اندیشمندی مسلمان تعبیری مشابه برداشت جاسپرز، کاهلر و هافمن دارد. او خود حقیقی را در ممالک اسلامی، گم‌شده می‌بیند. از دیدگاه او، خود حقیقی همان مسلمان بودن واقعی و داشتن روح و اندیشه اسلامی است و تقلید فرهنگی از غرب علت دور شدن مسلمانان از خود و عامل آلیناسیون آنان است (اقبال لاهوری به نقل از سروش، ۱۳۶۷: ۷۳). تعابیر و تفاسیر مشابه و متعددی از آلیناسیون در آثار شریعتی می‌توان ذکر کرد، از جمله:

«آلیناسیون به معنی منفک شدن از خود حقیقی و ضمیر جلی خویشتن به وسیله یک چیز خواه ماشین، خواه ادبیات، خواه کتاب، خواه فلسفه، خواه یک نفر دیگر؛ مثلاً عشق یکی از مواردی است که یک انسان توسط انسان دیگر الینه می‌شود» (شریعتی، ۱۳۷۶: ۲۵۸).

«آلیناسیون در یک معنی آسیمیلیاسیون^۱ یا استحاله فرهنگی است که در آن انسان، خود را عمداً یا غیرعمد شبیه به کس یا چیز دیگر می‌سازد؛ یعنی خود را شبیه دیگری نشان می‌دهد. زمانی که انسان به این بیماری دچار شد، نمی‌تواند به شخصیت، هویت، اصالت و خصوصیات فرهنگ و هویت خود آگاه و واقف باشد» (همان: ۳۶۲).

«آلیناسیون همان دور شدن از خود است. برای اینکه فرد از همه خصوصیات شخصی یا اجتماعی و خانوادگی و یا ملی خود دور شود، خود را به شدت و با وسواس فراوان و بی‌قیدوشرط شبیه به دیگری می‌کند تا از ننگی که خود و در هرچه منسوب به خود است، احساس می‌کند بری باشد» (همان: ۳۶۴).

۴-۱. بیگانه

شریعتی با مرکز قراردادن موضوع آلیناسیون، الینه یا بیگانه از خود را فردی تعریف می‌کند که دیگر خودش نیست و دیگری را به جای خویش، خود حس می‌کند؛ همچنان که یک مجنون، یا یک دیوانه که جن و دیو در او حلول می‌کند و دیگر خود را به یاد نمی‌آورد و همه صفات و خصایص و آرا و آمال و حتی ماهیت معنوی خود را از دست می‌دهد. شخصیت «جن زده» جانشین شخصیت او شده است» (شریعتی، ۱۳۸۶: ۹۸).

با توجه به اینکه بیگانگی فرهنگی از دیدگاه شریعتی خطرناک‌ترین نوع بیگانگی است، با مترادف دانستن بیگانگی فرهنگی با آسیمیلیاسیون، شریعتی به طریق اولی بیگانه فرهنگی را «اسیمیله فرهنگی» می‌نامد و او را فردی می‌داند که «به وسیله خصایص (کاراکتر) قومی دیگر الینه شده است» (همان: ۹۸). به‌زعم او «الینه فرهنگی در برابر شخصیت دیگری و فرهنگ و ارزش‌های معنوی دیگری رنگ می‌بازد، شخصیت اصیل و هویت واقعی خود را گم می‌کند و در فرهنگ غیرمستحیل می‌شود و حتی این استحاله را ستایش و به آن بیش از پیش تظاهر می‌کند و حتی این استحاله را ستایش و به آن بیش از پیش تظاهر می‌کند و حتی برای تحقق هرچه بیشتر این مسخ یا تناسخ فرهنگی و تاریخی به‌جد می‌کوشد» (شریعتی، ۱۳۸۶: ۹۸).

با وجود این، شریعتی اسیمیله فرهنگی را انسان جاهل و ناآگاهی در نظر می‌گیرد که خود را نیندیشیده و نسنجیده شبیه «دیگری» می‌کند و زمانی که به این عارضه دچار شد، هرگز متوجه شخصیت و اصالت و هویت واقعی خود نمی‌شود و اگر زمانی به آن واقف شود، از آن نفرت پیدا خواهد کرد (شریعتی، ۱۳۷۶: ۳۶۲).

در ویژگی‌های قرون جدید، شریعتی به مقایسه‌ای در باب «فرد اسیمیله» و «فرد انتلکتوئل» دست می‌زند و وجوه اشتراک فراوانی در صفات این دو می‌بیند. با این حال معتقد است این دو به لحاظ جنس همسان نیستند. او می‌نویسد:

«هم انتلکتوئل و هم اسیمیله هر دو علم‌پرست هستند، هر دو به مذهب با نظر بی‌طرف و بدبینی نگاه می‌کنند. هر دو به گذشته بی‌اعتنا، هر دو نوپرست، هر دو آینده‌نگر و نسبت به سنت‌ها بدبین‌اند، هر دو متوجه فهم قضایایی هستند که از طریق عقل محض قابل درک‌اند و به

^۱. Assimilation

مسائل غیرعقلی به دیده انکار و شک و تردید نگاه می‌کنند. هردو می‌کوشند از توده عامی مردم و متن جامعه فاصله بگیرند و خود را یک گروه خاصی از جامعه محسوب دارند. با این وجود، جنس اینتلکتوئل و اسیمیله از یکدیگر متمایز است. به نظر شریعتی موقعیت اجتماعی و رسالت اجتماعی است که جنس هر گروه را در جامعه تعیین می‌کند. به این ترتیب موقعیت اجتماعی و رسالت اجتماعی اینتلکتوئل و اسیمیله با یکدیگر همسان و یکسان نیست. آنان از نظر خصوصیت برابرند، ولی از حیث اجتماعی (موقعیت و رسالت) کاملاً از هم متمایزند. شریعتی اینتلکتوئل (روشنفکر) را همان مغز درست‌اندیش اندام جامعه می‌داند و اسیمیله را در مقابل مقلد کورکورانه فرهنگ بیگانه تعریف می‌کند» (همان: ۲۵۶-۲۵۸).

۲-۴. موضوع بیگانگی

در مطالعات جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی بیگانگی، صاحب‌نظرانی نظیر میچل، کنیستون و فلکس با تلقی بیگانگی به‌عنوان نوعی احساس انفصال و جدایی و عدم پیوند ذهنی و عینی فرد با خود، با جامعه و با انسان‌های دیگر، این پرسش را مطرح می‌کنند که «این جدایی از چه چیزی یا از چه کسی» است. پاسخ آنان به این پرسش، موضوع بیگانگی را مطرح می‌کند. به‌زعم این صاحب‌نظران، موضوع بیگانگی، یعنی بیگانگی از چه چیزی یا چه کسی، متعدد و متنوع است؛ برای مثال میچل بیگانگی از خود، بیگانگی از جامعه و نهادهای وابسته نظیر سیاست، خانواده و مذهب و بیگانگی از دیگران را موضوعات بیگانگی در نظر می‌گیرد (میچل ۱۹۸۸ به نقل از محسنی تبریزی، ۱۳۷۰: ۳۲). کنت کنیستون نیز معتقد است موضوعات بیگانگی متعدد و ناظر بر موضوعاتی نظیر خود، دیگران، جامعه و نهادهای اجتماعی، کار و تولید، طبیعت، هنر، خدا و مانند آن است (کنیستون، ۱۹۶۵ به نقل از محسنی تبریزی، ۱۳۷۰: ۳۲-۳۳). با سیری در آثار و افکار شریعتی می‌توان استدلال کرد که او مفهوم «خود» را موضوع بیگانگی مطرح می‌سازد و از خودبیگانگی را بدون استثنا به‌جای واژه عام بیگانگی استعمال می‌کند. او در تعریفی که از «بیگانه از خود» به‌دست می‌دهد، او را فردی می‌داند که «دیگر خودش نیست. دیگری را به‌جای خویش حس می‌کند و دیگر خود را به یاد نمی‌آورد...؛ به‌طوری‌که شخصیت جن‌زده جانشین شخصیت او شده است» (شریعتی، ۱۳۸۶: ۹۸). با چنین برداشتی، به نظر می‌رسد شریعتی مفهوم بیگانگی را به از خودبیگانگی فرومی‌کاهد و عمدتاً بر «خود»، یعنی خود آدمی و جدایی و انفصال او از هویت اصیل و شخصیت و ماهیت معنوی و واقعی‌اش تأکید می‌ورزد. حلول جن در کالبد آدمی و تبدیل او به موجودی مسخ‌شده گویای این حقیقت است که او (فرد آدمی) دیگر خودش نیست، دیگری را به‌جای خویش در خود نشانده است (شریعتی، ۱۳۸۶: ۹۸). شریعتی در عین حال، خود بیگانه از خویش را مستعد جدایی از دین، فرهنگ، جامعه، خدا، علم، هنر، قلم، ابزار کار، طبیعت و سنت می‌داند و آن‌ها را به‌مثابه مقوله‌های فرعی‌تر بیگانگی از خود تلقی می‌کند.

۳-۴. علل و اسباب بیگانگی

شریعتی اسباب و علل از خودبیگانگی را متعدد و متنوع می‌داند و معتقد است همان علت‌ها و عواملی که آلیناسیون آدمی را پدید می‌آورند، سنخ‌ها و صورت‌های بیگانگی را نیز رقم می‌زنند. او در ویژگی‌های قرون جدید به این مهم اشاره دارد: «آلیناسیون به چندین صورت و کیفیت وجود دارد و به چندین عامل و علت وابسته است» (شریعتی، ۱۳۷۶: ۳۶۴). با سیری در آثار و آرای شریعتی می‌توان «آلیناسیون» آدمی را محصول و معلول علت‌ها و عوامل زیر دانست:

۱-۳-۴. آلیناسیون به وسیله کار و ابزار کار

شریعتی در باب بیگانگی به وسیله کار و ابزار کار، متأثر از آرای کارل مارکس و مارتین هایدگر است. به‌زعم او ابزار کار یکی از عوامل مهم در مسخ انسان است. این چیزی است که مارکس در نظریه بیگانگی از کار^۱ به آن اشاره کرده است. «هر فردی که در طول عمر خویش به میزانی که تماسش با یک ابزار و با یک فرم کار بیشتر باشد، به‌تدریج شخصیت مستقل و حقیقی خود را گم کرده و به‌جای خود آن ابزار کار را احساس

۱. Work Alienation

می‌کند» (شریعتی، ۱۳۷۶: ۳۶۴). مارکس که بیگانگی را محصول ساختارهای اجتماعی و اقتصادی نظام طبقاتی سرمایه‌داری می‌دانست، معتقد بود بیگانگی به‌وسیله کار و ابزار تولید بیش از پیش انسان را از مفهوم واقعی انسانیت و طریق مدنیت دور کرده و او را نه تنها اسیر روابط حاکم اجتماعی می‌سازد، بلکه از خویشتن، از انسان هم‌نوع، از طبیعت و جامعه بیگانه و منفک می‌سازد (مارکس، ۱۹۶۴ به نقل از محسنی تبریزی، ۱۳۷۰: ۵۱).

شریعتی در باب آلیناسیون انسان به‌وسیله کار نیز از مارتین هایدگر فیلسوف اگزیستانسیالیست آلمانی متأثر است. او با نقل قول از هایدگر می‌نویسد: «انسان درحالی که مشغول انجام یک کار است، از خود غافل است. خود را احساس نمی‌کند. فقط هدف را احساس می‌کند. درحالی که هدف هنوز تحقق نیافته است و آنچه حقیقت دارد او است که دارد حرکاتی مقدماتی را انجام می‌دهد» (هایدگر ۱۹۶۳ به نقل از شریعتی، ۱۳۸۷: ۹۴).

به‌زعم هایدگر، تمدن نتیجه مدتی است که انسان‌ها با خود بیگانه بوده‌اند. از این‌رو تمدن که خود زاده از خودبیگانگی انسان است، زائیده از خودبیگانگی او نیز می‌شود (همان: ۹۴). شریعتی نیز متأثر از هایدگر معتقد است هرچه تمدن پیچیده‌تر می‌شود و کار سرعت و شدت می‌یابد، انسان متمدن را از خود دورتر می‌کند (همان: ۹۵).

۴-۳-۲. آلیناسیون به‌وسیله تقلید

شریعتی «تقلید» را یکی از مهم‌ترین اسباب و علل بیگانگی و آسیمیلیاسیون روشنفکرانی می‌داند که به تقلید کورکورانه از فرهنگ بیگانه می‌پردازند و از خود، یعنی فرهنگ و ارزش‌های اصیل فرهنگ خود دور شده‌اند (شریعتی، ۱۳۷۶: ۲۵۷). او در تعریف تقلید، آن را نشانه‌ای می‌داند که مقلد شخصیت خود را براساس الگوی بیرونی و غیرخودی ساخته و پرداخته است. از این‌رو تقلید پدیده‌ای روانی است که در آن انسان خود را حقیر احساس می‌کند در برابر انسانی که او را بزرگ‌تر از خود حس می‌کند و درعین حال به او ارادت می‌ورزد (همان: ۲۵۴-۲۵۸). شریعتی جوامع عقب‌مانده آسیا و آفریقا را مثال می‌زند. به‌زعم او «آنان در برابر اروپاییان خودبه‌خود الینه شدند و احساس حقارت کردند. احساس حقارت در خود و احساس عظمت و بزرگی در آن‌ها. این یعنی عقب‌ماندگی. به این ترتیب جامعه عقب‌مانده خودبه‌خود الینه می‌شود» (همان: ۲۵۹).

از این منظر، دیدگاه شریعتی به اقبال لاهوری نزدیک است. اقبال نیز تقلید را مذموم و موقوف می‌دانست و آن را علت بیگانگی و دور شدن از خود برمی‌شمرد و توصیه می‌کرد: «ما مسلمانان می‌باید با بال خود بپریم و نه با پروبال دیگران» (به نقل از شریعتی، ۱۳۸۷: ۲۵۹).

۴-۳-۳. آلیناسیون از طریق باورها، اعتقادات و اهداف

از دیدگاه شریعتی، منفک شدن از خود حقیقی و ضمیر جلی از طریق باور، اعتقاد و التزام عملی فرد به آن‌ها نیز صورت می‌گیرد. از این میان او به آلیناسیون صوفیانه و باور به صوفی‌گری، آلیناسیون به‌وسیله زهد، آلیناسیون از طریق کلام و آلیناسیون به‌وسیله عشق اشاره می‌کند.

آلیناسیون از طریق باور صوفیانه (صوفی‌گری)

شریعتی در کتاب انسان بی‌خود، به باورهای صوفیانه به‌عنوان یکی از عوامل دخیل در آلیناسیون اشاره می‌کند و معتقد است در مکتب‌های عرفانی و صوفیانه شرقی می‌توان آثار صوفی‌گری را یافت. به‌زعم او مفاهیم و مضامینی نظیر فنای عارفانه در باری تعالی، الحاق وجود به حق، وحدت وجود، جوهر مطلق، حلول خدا در آدمی، تمنای وصال و مانند آن بیانگر انفکاک از «خود» و اتصال به «معشوق» و «فنا» در معبود است که از منظر توحید اسلامی شرک خوانده می‌شود و نوعی الحاد و کفر است. انا الحق حسین ابن منصور حلاج، و اعتقاد فرقه حلویه به حلول خدا در وجود آن‌ها و مانند آن، مصادیقی از باورهای صوفیانه و نشان‌دهنده نوعی آلیناسیون و خودباختگی است (شریعتی، ۱۳۶۱: ۲۷۰).

آیناسیون از طریق کلام

شریعتی با استناد به دیدگاه اگزیستانسیالیستی ژان پل سارتر به موضوع کلام در دو شکل نثر و شعر اشاره می‌کند و می‌گوید: «انسان وقتی حرف می‌زند، نسبت به کلمات و عباراتی که ادا می‌کند آگاهی ندارد، بلکه فقط غایت معنی را احساس می‌کند؛ درحالی‌که شاعر گوینده‌ای است که به نفس کلام توجه دارد و هر کلمه‌ای برایش همچون یک موجود زنده، یک شیء و... دارای طعم، رنگ، درشتی، نرمی است که هم دارای بار عاطفی است و هم یادآور خاطره‌ای شخصی. حتی موسیقی لفظ نیز برای او همان ارزش را دارد که معنایش و اساساً میان لفظ و موسیقی و معنایش جدایی وجود ندارد». این وضعیت‌ها از نظر شریعتی نشان‌دهنده‌ی ایناسیون انسان در کلام است و کلام عامل بزرگی در بیگانگی کردن انسان با خود به‌شمار می‌رود (شریعتی، ۱۳۶۸: ۹۴).

آیناسیون به‌وسیله‌ی هدف

شریعتی متأثر از دیدگاه ژان سارتر معتقد است انسان امروز هر چه بیشتر با ریتم زندگی پیش می‌رود، به‌وسیله‌ی هدف‌هایش الینه می‌شود؛ یعنی عملش را حس نمی‌کند؛ چون انسان عبارت است از مجموعه‌ی اعمالی که انجام می‌دهد. به این ترتیب می‌توان گفت هدف‌ها عبارت‌اند از چیزهایی که نیستند؛ یعنی انسان -که چیزی جز عملش نیست- عملش را حس نمی‌کند، اما هدف‌ها را که نیست به‌جای خودش و عملش حس می‌کند. این است که انسان از خودش که مجموعه‌ی اعمال و کردارهایش است بیگانه و زده می‌شود، هدف‌ها در او حلول کرده، هدف‌هایی که نیست (شریعتی، ۱۳۶۱: ۲۵۱-۲۵۲).

آیناسیون به‌وسیله‌ی عشق

شریعتی عشق‌ورزی را در زمره‌ی عواملی می‌داند که به جدایی انسان از خود منجر می‌شود و خود خود را در خود دیگری مستحیل و فنا می‌سازد. به‌زعم شریعتی «عشق یکی از مواردی است که یک انسان توسط انسانی دیگر الینه می‌شود» (شریعتی، ۱۳۷۶: ۲۵۸). در پیوند عاشقانه، عاشق در معشوق محو می‌شود و وجود خود را از یاد می‌برد و اراده و خواست و تمایلات و نیازها و آرمان‌ها و به‌طورکلی ابعاد وجودی‌اش در او نفی می‌شود (شریعتی، ۱۳۷۶: ۹۴). در آثار عرفانی ایرانی نیز اشاراتی به محو عاشق در وجود معشوق شده است. رومی در دیوان شمس می‌فرماید:

عشق آمد و شد چو خونم اندر رگ و پوست

تا کرد مرا تهی و پر کرد ز دوست

اجزای وجودی همگی دوست گرفت

نامی است ز من بر من و باقی همه اوست

آیناسیون به‌وسیله‌ی زهد

از نظر شریعتی، زهد و ریاضت به معنی تضعیف یا گشتن تمایلات طبیعی و غرایض وجودی آدمی به‌عنوان تزکیه و دوری از گناه یا برای تقویت احساس روحانی در فرد، نوع بارزی از ایناسیون است. به‌زعم شریعتی، غریز و امیال بخش عمده‌ای از ابعاد وجودی انسان را تشکیل می‌دهند. قتل یا قطع آن‌ها تغییر شکل وجودی انسان است. انسانی که مانند دیوژن در خمره زندگی می‌کند یا مانند خواهران تارک دنیا با خدا ازدواج می‌کند یا مانند مرتاضان هندی از تمامی خواست‌های طبیعی آدمی به بادامی می‌سازد، بی‌شک به یک موجود نه انسان بدل شده است که هرچند فرشته شده باشد، باز هم الینه شده است؛ زیرا در حقیقت او فرشته نیست (همان: ۹۵).

شریعتی با اشاره به زهاد کاتولیک، زهد رهبانان راهب و راهبه را مثال می‌زند و معتقد است زهد راهبانه و مذهب صوفیانه و به‌ویژه تثلیث، انسانی پوک می‌سازد که جز مجموعه‌ای از ترس‌ها و طمع‌ها و نذرونیازهای توأم با نفی و قتل نفس خویش و تحقیر و تخطئه‌ی اراده و مسئولیت و حتی تعقل خویش نیست؛ انسانی است که آنچه را خدا به او واگذار کرده است به خدا باز پس می‌فرستد تا تنها و با زاری از او تمنا کند (شریعتی به نقل از سروش، ۱۳۶۷: ۱۶).

۴-۳-۴. آلیناسیون به وسیله ماده یا آلیناسیون جوهری

از دیدگاه شریعتی، آنچه را که آلیناسیون جوهری می‌نامیم، آلیناسیون انسان به وسیله ماده است. در قاموس مذاهب ابراهیمی انسان دارای یک فطرت خدایی و یک جوهر اهورایی است. از این رو به واسطه برخورداری از روح خدا و اتصال جوهری به آن از ماده فراتر می‌رود و بر او تسلط می‌یابد. با وجود این، پس از هیبوط انسان به زمین در طبیعت و جامعه، آدمی خدایی خود را از یاد می‌برد و مغلوب تمایلات مادی و جانوری و غریزی می‌شود. طبیعت مادی او را در مسیر خویش می‌کشاند و از آن خود ذاتی و جوهر اهورایی‌اش دور می‌سازد و در نتیجه با اصل خویش بیگانه می‌شود (شریعتی، ۱۳۶۸: ۹۶).

۴-۳-۵. آلیناسیون به وسیله استعمار

شریعتی نقش استعمار را در استحاله فرهنگی خطیر و مؤثر می‌داند. به زعم او استعمار به خصوص در جوامعی که دارای تمرین تاریخی غنی و ریشه‌داری هستند، می‌کوشد این جوامع را از تاریخ و فرهنگ اصیل خود قطع کند؛ به طوری که مردمان این جوامع با گذشته خود تماسی نداشته باشند و گذشته خود را نشناسند (شریعتی، ۱۳۸۲: ۸۹).

به زعم شریعتی، استعمار اروپایی از طریق اسیمبله کردن مردمان این جوامع خصوصاً با استحاله فرهنگی روشنفکران آن‌ها به نوعی تقلید کورکورانه آن‌ها از فرهنگ غرب پرداختند و کوشیدند آنان ضمن خوار و حقیر شمردن خود، احساس حقارت به خود و احساس عظمت و بزرگی به استعمارگران غربی داشته باشند. تقلید این جوامع از اروپاییان با برنامه‌ها و سیاست‌های استعماری استعمارگران سبب شد که فرهنگ اروپایی با استحاله فرهنگی، جوامع تحت استعمار آنان را از اصل خویش دور سازد و از تاریخ و فرهنگ اصیلشان جدا کند. آثار استعمار را همراه با تقلید کورکورانه از فرهنگ غربی در همه سطوح و زمینه‌های فردی و اجتماعی جوامع تحت استعمار اعم از سبک زندگی، آداب غذاخوری، پوشاک، خانه‌سازی و نظام حکومتی، شکل انتخابات و مانند آن می‌توان مشاهده کرد (شریعتی، ۱۳۷۶: ۲۵۹).

۴-۳-۶. آلیناسیون به وسیله ماشین و بوروکراسی

این نظریه را که انسان به وسیله ماشین از خود بیگانه می‌شود، بسیاری از جامعه‌شناسان و انسان‌شناسان معاصر گفته‌اند. گسترش و پیچیدگی غول‌آسای ماشین که در آغاز ابزاری در دست اراده انسان بود، رفته‌رفته چنان حاکمیت و استقلال می‌یابد که انسان را ابزار خود می‌کند؛ در حالی که ماشین ساخته انسان است، کم‌کم انسان را می‌سازد و شکل می‌دهد. ماشین که تجلی خارجی وجود آدمی است، کم‌کم به صورت موجود خارجی به سوی استقلال پیش می‌رود و حتی استقلال انسان را می‌گیرد. انسان موجود آگاهی است که برای رسیدن به یک هدف ابزار را استخدام می‌کند و در این حال، از نتیجه آن آگاهی مستقیم دارد؛ در حالی که ماشینیم دستگاه عظیمی را در برابر انسان کارگر عرضه می‌کند که او در گوشه‌ای از آن، یک عمل جزئی را آن هم برای گرفتن مزد فقط تکرار می‌کند، بدون اینکه ثمره نهایی کار خویش را احساس کند یا با آن ارتباط داشته باشد یا مالک آن باشد (شریعتی، ۱۳۶۱: ۲۵۳).

۴-۳-۷. آلیناسیون به وسیله پول

شریعتی با حمله به اصالت اقتصاد معتقد است «انسان امروز به میزانی که بیشتر تولید می‌کند و بیشتر ثروت انباشت می‌کند، در برابر پول مسخ می‌شود. چه جور مسخ می‌شود؟ به این صورت که پول زده می‌شود و به جای من انسانی، خودش را من پولی، من طلایی، من چک و من سفته حس می‌کند» (شریعتی، ۱۳۶۱: ۲۴۷-۲۴۸). به زعم شریعتی، انسانی که پول زده می‌شود، دیگر احساس قدرت، امکانات و توانایی انسانی نمی‌کند و به یاد نمی‌آورد و ارزش و فضیلت و احترام و حرمت و توانمندی را به خود انسانی‌اش منسوب نمی‌کند، بلکه همه را به پول و دارایی مادی منتسب می‌کند. از این رو انسانی که به وسیله پول الینه می‌شود و پول زده می‌شود، پول را به جای خودش حس می‌کند و وجود او مساوی است با موجودی او؛ یعنی موجودی‌اش را به جای خودش حس می‌کند و شماره بانکی‌اش را وقتی می‌بیند، بیشتر به خودش پی

^۱. Colonialism

می‌برد و موجودی بانکی‌اش به‌جای خود او و همه وجود و شخصیتش می‌نشیند و طلا، پول، سفته، چک، اعتبار، سهام و... جای خصوصیات فطری آدمی را می‌گیرد (همان: ۲۴۸).

۴-۳-۸. آلیناسیون به وسیله فرهنگ

شریعتی معتقد است اگر آلیناسیون را حلول دیگری در «خود» تعریف کنیم، می‌توانیم بگوییم در چنین شرایطی «عناصری که سازنده فرهنگ و روح ملت و فرهنگ دیگری» بوده‌اند در فرهنگ و روح ملت خودی حلول کرده و او را به‌سوی از خود بی‌خودی (ازخودبیگانگی) کشانده‌اند (شریعتی، ۱۳۶۸: ۹۹). ورود این عناصر هرگز دلیل بر بیماری ازخودبی‌خودشدن و مسخ وجودی یک ملت نیست. چه‌بسا که عامل غنی‌شدن و پویایی و قوت فرهنگی و معنوی او شوند. چگونگی این ورود است که مرز بیماری و عافیت را مشخص می‌سازد. اگر ملتی بر پایه‌های نهادی وجود خود ایستاده باشد و در حال خودآگاهی و آزادی و براساس احساس نیاز و پسند خود به اقتباس و انتخاب این عناصر از خارج بپردازد، به رشد حقیقت و شکوفایی و سرشاری فرهنگی و گسترش وجودی خود پرداخته است. در این حالت، فرد با حالت خیرگی و خودباختگی یا فشار و هجوم یا در شرایط وابستگی و انحلال در وجود غالب غیر به تقلید جبری یا به‌گونه تشبیه به غیر و کتمان خویش، خود را در برابر هجوم و غلبه فرهنگ و روح بیگانه رها و با آراستن خود با بیگانگی به آن تفاخر می‌کند و در برابر حلول شخصیت بیگانه به تسلیم و رضا تن درمی‌دهد (همان: ۹۹).

۴-۳-۹. آلیناسیون به وسیله تعقل و ایده‌پردازی

شریعتی آلیناسیون از طریق تعقل و ایده‌پردازی را آلیناسیون فکری می‌نامد و آن را خاص روشنفکران می‌داند. به‌زعم او کار فکری به همان اندازه که انسان را در شناخت درست و نگاه دقیق نسبت به واقعیات یاری می‌دهد، در شکل انحرافی‌اش ممکن است او را از واقعیت و حتی هویت و فطرت سالمش دور سازد و آنچه را هست نبیند و آنچه را ببیند که نیست. فکر انحرافی کلیات، ذهنیات، فرضیات، نظریات و افکار و اندیشه خود را چنان در خود غرق می‌کند و به او حساسیت‌ها و جهت‌گیری‌های ذهنی خاصی می‌بخشد که برای او عینکی رنگین می‌شوند. آن‌گاه او همه چیز را از ورای آن می‌نگرد و به آن رنگ می‌زند (شریعتی، ۱۳۶۸: ۹۷). به‌زعم شریعتی، دیاماتیسم مصداق جامعی برای آلیناسیون فکری است. دیامات اصطلاحی ساخته‌شده از دیالکتیک ماتریالیسم است. دیالکتیک ماتریالیسم از دیدگاه شریعتی نوعی مکتب فلسفی، گونه‌ای نظریه عملی و باوری مذهب‌گونه است که بر تمامی جلوه‌های فکری و روانی و اخلاقی و علمی و ادبی جامعه چنگ انداخته و همه را در خود قالب‌ریزی می‌کند؛ همه تحقیقات علمی، از پیش باید به اثبات عقاید آن منجر شوند و همه نویسندگان براساس اوامر و نواهی آن بنویسند، همه شاعران آن را به نظم آورند و همه هنرمندان با الگوهای سفارش‌شده، آن را خلق اثر کنند.

شریعتی با اشاره به مفهوم «دیالکتیک ماتریالیسم» آن را میراث مارکسیسم می‌داند. ضمن نقد و نفی مارکسیسم و میراث آن، بر نقش بیگانه‌ساز مارکسیسم تأکید می‌کند و آن را تهدیدی جدی برای بشریت می‌داند. مارکسیسم ملت‌های ضعیف و ناآگاه را مانند مواد خام در دستگاه‌های عظیم قالب‌ریزی‌شان می‌ریزد و از خود خالی می‌کند، از تاریخشان می‌گسلاند و از فرهنگشان می‌زداید، از ایمانشان گریزان می‌سازد و از ارزش‌های اخلاقی‌شان ساقط می‌کند (شریعتی، ۱۳۶۸: ۲۲۱).

۴-۳-۱۰. آلیناسیون به وسیله ارزش‌های اجتماعی بیگانه

شریعتی آلیناسیون از طریق ارزش‌های اجتماعی بیگانه را آلیناسیون اجتماعی می‌نامد و معتقد است وقتی یک روشنفکر از خویشتن می‌گسلد و این خویشتن همان تاریخ، فرهنگ، زبان، سنت، ادب و ارزش اجتماعی اوست، با محتوای فرهنگی و ارزش‌های اجتماعی دیگری پر می‌شود و به انسانی بیگانه با خویش بدل می‌شود. به‌زعم شریعتی، این ارزش‌های اجتماعی غیر مانند جن در ماهیت و شخصیت‌های او رسوخ و حلول می‌کند (همان: ۲۱۴).

۴-۳-۱۱. آلیناسیون از طریق وابستگی حزبی و جناحی

شریعتی آلیناسیون از طریق وابستگی حزبی و جناحی را آلیناسیون سیاسی می‌نامد. در آلیناسیون سیاسی، فرد در انقیاد و سلطه فکری گروه و حزب سیاسی قرار می‌گیرد و رفتار و افکار و منش او توسط حزب یا گروه سیاسی هدایت می‌شود. به این ترتیب یک انسان متفکر و متکبر که اراده دارد و باید انتخاب کند، مسخ و برده جناح و حزب سیاسی اش می‌شود و به صورت یک عضو کف‌زننده حزب درمی‌آید و این روشن‌ترین نمود آلیناسیون سیاسی است (شریعتی، ۱۳۶۸: ۲۱۵).

۴-۴. سنخ‌ها و صور بیگانگی

در مباحث نظری بیگانگی، به خصوص در حوزه‌های جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی صاحب‌نظرانی مانند کنت کینستون، ریچارد فلکس، میچل و جانسون بر این نکته تأکید داشته‌اند که بین موضوع بیگانگی (بیگانگی از چه چیزی یا چه کسی)، اسباب و علل بیگانگی و اشکال و صور بیگانگی رابطه تنگاتنگ و ارگانیک وجود دارد؛ به طوری که سنخ‌ها و اشکال بیگانگی (بیگانگی از چه چیزی یا چه کسی) اسباب و علل بیگانگی را تعیین می‌کند و اسباب و علل بیگانگی نیز شکل و نوع بیگانگی را مشخص می‌سازد. به این ترتیب چنانچه موضوع بیگانگی کار و ابزار تولید باشد، کار و ابزار تولید به مثابه اسباب و علت‌های بیگانگی به شمار می‌آید و ما به نوعی از بیگانگی به نام بیگانگی از کار مواجهیم. به همین ترتیب، بیگانگی به وسیله تقلید، به وسیله باورها و اعتقادات و اهداف (نظیر صوفی‌گری، زهد، کلام، عشق، هدف و...)، به وسیله ماده (بیگانگی جوهری)، به وسیله ماشین و بوروکراسی، به وسیله پول، به وسیله تعقل و ایده‌پردازی، به وسیله ارزش‌های بیگانه (آلیناسیون اجتماعی) به وسیله حزب و جناح سیاسی (بیگانگی سیاسی)، سنخ‌ها و صور بیگانگی را تعیین می‌کنند.

شریعتی نیز با اشاره به اسباب و علل آلیناسیون نظیر کار و ابزار تولید، باورها، اعتقادات و اهداف، تقلید، استعمار، فرهنگ بیگانه، ماشین و بوروکراسی، پول، ارزش‌های اجتماعی بیگانه، ماده، حزب و جناح سیاسی، صور و سنخ‌هایی از بیگانگی در شکل بیگانگی از کار، بیگانگی فکری، بیگانگی جوهری، بیگانگی فرهنگی، بیگانگی سیاسی، بیگانگی اجتماعی و بیگانگی از خود را مطرح می‌سازد. با این وصف، اشارات و تأکیدات شریعتی در مباحث بیگانگی بر از خود بیگانگی است. این «خود» منحصرأ فردی نیست، خودی اجتماعی است، بیرونی است و امری خارجی است که از بیرون بر فرد سلطه می‌یابد، او را به زیر نفوذ و استیلای خویش می‌برد و بر او اقتدار آمرانه اعمال می‌کند. پول، استعمار، ماشین، بوروکراسی، ارزش‌های اجتماعی بیگانه، تقلید فرهنگی، ابزار کار، ایدئولوژی‌ها و مانند آن به مثابه نیروهای اجتماعی به درون فرد راه پیدا می‌کنند، جزئی از او می‌شوند و او را از خود یعنی جوهره اصیل و واقعی اش منفک می‌سازند و به قول شریعتی «جن زده» می‌کنند.

۴-۵. جبر و اختیار

در مطالعات بیگانگی، گروهی از جامعه‌شناسان (عمدتاً جامعه‌شناسان واقعیت‌گرا) بیگانگی را امری تحمیلی و ناخواسته می‌پندارند و ریشه‌های بیگانگی و علت‌های آن را نه در درون فرد، بلکه در بیرون از او یعنی در واقعیت‌های اجتماعی نظیر نهادها، ساختارها و نیروهای اجتماعی جستجو می‌کنند. به این ترتیب نطفه عزیمت آنان در تبیین‌های جامعه‌شناختی خود از بیگانگی، جامعه و واقعیت‌های اجتماعی است. در مقابل گروهی از جامعه‌شناسان با گرایش روان‌شناسی اجتماعی بیگانگی را نه منحصرأ محصول نیروها و واقعیت‌های اجتماعی و نه اساساً تابع عوامل فردی، درونی و روانی می‌دانند. آنان با تأکید بر ماهیت و سرشت فراگرد بیگانگی به عنوان یک مجموعه به هم‌بسته، نقش عوامل اجتماعی و روانی را هم‌زمان و در ارتباط و همبستگی مداوم با یکدیگر در بروز بیگانگی دخیل می‌دانند و معتقدند انسان هم سازنده جامعه و تاریخ (واقعیت اجتماعی) و هم متأثر از ساخته‌های خود، زیر نفوذ فرآورده‌های خویش قرار دارد و همان‌طور که ایان تیلور^۱ تأکید

^۱. I. Taylor

می‌کند، رابطه‌ای که انسان با ساخته‌های خویش دارد، یک فراگرد دیالکتیک است و این جریان در تمام مراحل بیگانگی می‌باید در نظر آید (تیلور، ۱۹۷۳: ۱-۳ به نقل از محسنی تبریزی، ۱۳۷۰: ۷۰).

دیدگاه شریعتی در باب بیگانگی و تعیین‌کننده‌های آن ناظر بر رویکرد روان‌شناختی اجتماعی است که در آن، بر اصالت فرد و جامعه در فراگردی دیالکتیک تأکید می‌شود. از این منظر، بیگانگی مرحله‌ای در نیل به آگاهی و خروج از آلیناسیون است. شریعتی آنجا که بر نقش آسیمیلیاسیون در تسریع آلیناسیون تأکید می‌کند، معتقد است آسیمیلیاسیون «تقلید» را نیز رواج می‌دهد و تقلید آغاز فساد است. باین حال رابطه جدلی بین آسیمیلیاسیون، آلیناسیون و تقلید و فساد وجود دارد. خروجی این رابطه بیداری است. چنین برداشتی از سوی شریعتی شبیه نظر کارل مارکس است. مارکس نیز بیگانگی را مرحله‌ای در فرایند آگاهی و خودباوری می‌داند و معتقد است تا کارگر اینه نشود، نمی‌تواند انقلاب کند (محسنی تبریزی، ۱۳۷۰: ۵۱).

خروج از بیگانگی از دیدگاه شریعتی در ارتباط مستقیم با فطرت اصیل و جبلی اوست که به او امکان بازگشت به خویشتن اصیل و ذات حقیقی‌اش را می‌دهد.

۴-۶. خروج از بیگانگی (رهایی)

دیدگاه شریعتی در باب خروج از بیگانگی و حصول خودآگاهی به دیدگاه مارکس نزدیک است. او در واقع بیگانگی را آغازی برای خودیابی می‌داند و آن را تحت فراگردی که در آن آسیمیلیاسیون آلیناسیون را تسریع می‌کند، تقلید را رواج می‌دهد و تقلید در عین فساد آغاز یک «بیداری» است، در نظر می‌گیرد. او در کتاب ویژگی‌های قرون جدید می‌نویسد: «تقلید پس از شناختن عظمت‌های شخص مورد تقلید پدید می‌آید و تقلید از طرفی شروع دوره‌سازندگی است. وقتی اینتلکتونل به‌وجود آمد، نهضت در آلیناسیون درست می‌شود و اگر آلیناسیون را خودباختگی تعریف کنیم، در آلیناسیون خودیابی رخ می‌دهد. به این ترتیب آسیمیله عبارت است از یک بومی خودباخته در برابر غربی و بعد که شروع به حرف‌زدن می‌کند، اینجا است که خودیاب می‌شود» (شریعتی، ۱۳۷۶: ۲۵۸-۲۵۹).

شریعتی پنج علامت را به‌عنوان علائم خودیابی فرد آسیمیله ذکر می‌کند:

۱. بازگشت به گذشته که دوره‌الینه فراموش شده است؛
۲. اعتقاد و بازیافتن ایمان به خود، هم از نظر فردی و هم اجتماعی؛
۳. ایجاد حس غرور و حتی مبالغه در مورد قومیت و حمیت خود؛
۴. بازکردن زبان و حتی انتقاد و تحقیر اروپایی و همیشه دنبال ضعف اروپایی گشتن؛
۵. پدیدآمدن افکار و مکتب‌ها و عقاید نوین و تازه که در عین حال که براساس سنن قومی و ملی استوار است، ولی آینده‌گرایی و نوگرایی شدید در آن مشهود است و آثار تقلید و ترجمه در چهره‌اش دیده نمی‌شود (شریعتی، ۱۳۷۶: ۲۵۹-۲۶۰).

۵. نتیجه‌گیری

در نوشتار حاضر با شیوه تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمون آرا و اندیشه‌ی علی شریعتی در باب بیگانگی تحلیل شد. در این تحلیل، هدف وقوف به تعریف مفهومی، موضوع، علل، صور و اشکال بیگانگی و راه خروج از آن در آثار مرتبط با موضوع و نیز تعیین جایگاه نظریه شریعتی در ادبیات بیگانگی از طریق مقایسه آن با دیدگاه‌های موجود در مکاتب جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی بود. با تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمونی دیدگاه شریعتی در آثار مرتبط با موضوع، در مجموع می‌توان به چند استنتاج کلی دست یافت:

۱. رویکرد نظری شریعتی رویکردی روان‌شناختی اجتماعی است که در آن، بیگانگی نه منحصرأ محصول فرد است و نه اصالتاً معلول نیروهای اجتماعی. به‌زعم او انسان در لحظه‌ای از فراگرد زندگی اجتماعی خویش مغلوب نیروهای اجتماعی بیگانه‌ساز می‌شود و در لحظه‌ای دیگر به‌واسطه فطرت اصیل و جبلی خود، خویش را از بیگانگی می‌رهاند و به خودآگاهی می‌رسد؛

۲. او با استفاده از واژه از خودبیگانگی به جای مفهوم کلی بیگانگی، خودی را در نظر می‌گیرد که ماهیتاً اجتماعی است تا فردی. خودی که بیرونی است و از بیرون بر فرد استیلا می‌یابد، به درون او راه پیدا می‌کند، در او نهادینه می‌شود و او را از جوهره اصیل و واقعی‌اش منفک می‌سازد. با وجود این، آدمی بنا به فطرت و ذات اصیل و انسانی‌اش توانایی خروج از بیگانگی و نیل به آگاهی را دارد؛
۳. شریعتی در تعریف مفهومی بیگانگی، آن را به معنی «حلول جن در کالبد آدمی» تعریف می‌کند و آن را نوعی بیماری در نظر می‌گیرد. به طریق اولی فرد بیگانه از خویش (الینه) فردی است که از خود حقیقی و ضمیر جبلی خود به وسیله یک چیز خواه پول، خواه ماشین، خواه کتاب، خواه فلسفه، خواه یک نفر دیگر و مانند آن جدا و منفک شده و دیگری را به جای خویش نشانده است؛
۴. در رابطه با موضوع بیگانگی، یعنی بیگانگی از چه چیزی یا چه کسی، شریعتی با مرکزیت قرار دادن به موضوع «خود»، مفهوم بیگانگی را به مفهوم از خودبیگانگی فرومی‌کاهد و بر جدایی آدمی از هویت اصیل و فطرت انسانی خویش زیر نفوذ عوامل بیرونی در شکل نیروهای اجتماعی مانند استعمار، ماشین، پول، مکاتب و مشارب فکری، فرهنگ بیگانه، ابزار کار و مانند آن تأکید می‌ورزد؛
۵. اسباب و علل از خودبیگانگی در دیدگاه شریعتی متعدد و متنوع است. به‌زعم او آلیناسیون به وسیله کار و ابزار تولید، تقلید کورکورانه از فرهنگ بیگانه (غرب)، صوفی‌گری، زهد، کلام، عشق، هدف، پول، ماده و ماده‌گرایی، استعمار، ماشین و بوروکراسی، ایدئولوژی و مکاتب فکری و وابستگی حزبی و جناحی می‌تواند پدید آید و آدمی را از خود بیگانه سازد؛
۶. شریعتی همان علل و عواملی را که موجد آلیناسیون آدمی هستند، پدیدآورنده سنخ‌ها و صور بیگانگی در نظر می‌گیرد و از بیگانگی فکری، بیگانگی فرهنگی، بیگانگی از کار، بیگانگی سیاسی، بیگانگی اجتماعی، بیگانگی از خود، بیگانگی جوهری، بیگانگی از انسان دیگر و مانند آن نام می‌برد؛
۷. شریعتی در باب راه‌های خروج از بیگانگی، به فراگردی اشاره می‌کند که تحت آن بیگانگی به آگاهی، خودیابی و خروج از حیرانی، سرگستگی و خودباختگی می‌انجامد. او در واقع بیگانگی را آغازی برای خودیابی می‌داند و آن را تحت فراگردی در نظر می‌گیرد که در آن آسیمیلیاسیون آلیناسیون را تسریع می‌کند، تقلید را رواج می‌دهد و تقلید در عین فساد، آغاز بیداری، خودآگاهی و خروج از بیگانگی است؛
۸. در تحلیل کلی و در پرتو تحلیل محتوا و مضمون آثار شریعتی می‌توان به این جمع‌بندی رسید که با وجود تکرار بسیاری از مطالب، موضوعات، مفاهیم و مسائل مرتبط با موضوع بیگانگی در آثاری که شریعتی به بحث و تدقیق در نظیر آن‌ها پرداخته، دیدگاه او را تا حد زیادی به دیدگاه برخی از جامعه‌شناسان واقعیت‌گرا نظیر مارکس، برخی از جامعه‌شناسان مکتب کنش متقابل نمادین نظیر مید (۱۴۰۰)، برخی از روان‌شناسان اجتماعی مانند کنیستون و فلکس و برخی از روان‌شناسان نظیر هافمن، جاسپرز، کاهلر، شیلدر، هورنی و فروم و برخی از متفکران مسلمان نظیر اقبال لاهوری نزدیک می‌سازد.
- به لحاظ انتساب مکتبی و رویکرد نظری می‌توان شریعتی را جامعه‌شناسی با گرایش‌های روان‌شناسی اجتماعی در نظر آورد که بیگانگی را در فراگردی دیالکتیک تبیین می‌کند و انسان را در عین حال که سازنده جامعه، تاریخ و واقعیت‌های اجتماعی می‌داند، معتقد است آدمی زیر نفوذ تولیدات و فراورده‌های خود نیز قرار دارد.
- در باب رابطه بیگانگی و آگاهی نیز دیدگاه شریعتی از دیدگاه مارکس متأثر است. او بیگانگی را مرحله‌ای در فرایند آگاهی و خودباوری می‌داند. خود فاعلی و خود مفعولی نیز در اندیشه بیگانگی شریعتی مشهود است. به‌زعم او آسیمیلیه فرهنگی تحت آموزه‌های استعمار و ارزش‌های فرهنگی بیگانه مقلد دیگری می‌شود. فرهنگ دیگری در او دخول و نفوذ می‌کند، منش، شخصیت و افکاری غریب در او پدید می‌آورد و خود مفعولی او را که ساخته و پرداخته دیگری و کاذب است بر ساخت می‌کند. با وجود این، او که فطرتی آزاد و اصیل، جدا و مستقل از قیود بیرونی دارد، در مقابل خود مفعولی قیام می‌کند و واکنش نشان می‌دهد. این من عکس‌العملی معرف فرد خارج‌شده از زیر سلطه نیروهای بیگانه‌ساز و انسان خودآگاه و خودباور است.
- در باب موضوع و سنخ‌های بیگانگی نیز رویکرد و برداشت شریعتی به روان‌شناسان اجتماعی نظیر کنت کنیستون، ریچارد فلکس و میچل شبیه است. بیگانگی را بر حسب موضوعات آن، یعنی بیگانگی از چه یا از که نظیر خود، جامعه، کار و تولید و مانند آن تعیین و تعریف

می‌کند و سنخ‌هایی از آن در شکل بیگانگی فرهنگی، بیگانگی فکری، بیگانگی جوهری و... به‌دست می‌دهد. اسباب و علت‌های بیگانگی نیز بنا به تعدد موضوعات بیگانگی براساس دیدگاه کنیستون و میچل تشریح و تعریف می‌شوند.

آنجا که شریعتی بیگانگی را به جن‌زدگی و بیگانه‌راهی به‌مجنون و دیوانه تشبیه می‌کند، سخن از نوعی بیماری به‌میان می‌آورد و از تعبیرات و تشبیهات روان‌شناسانی مانند هافمن، جاسپرز، کاهلر و هورنی ملهم و متأثر است. از این منظر، بیگانگی شاخص زوال ضمیر حقیقی و من کاذب است که در آن فرد دچار نوعی تیرگی شعور در فهم و شناخت من واقعی خود است. شریعتی متأثر از اقبال لاهوری، خودآگاهی را در برابر ازخودبیگانگی قرار می‌دهد و معتقد است «خودی» به معنای بازگشت به خویشتن است؛ چون اقبال اعتقاد دارد خودی را داشتن شرط مقاومت در برابر بیگانه است. اینکه چگونه می‌توان این «خودی» را پیدا کرد، چون اقبال «راه آن را در صلابت کافی یافتن در اندیشه اسلامی می‌داند، به‌زعم شریعتی بازگشت به خویشتن به معنای خروج از بیگانگی است و خویشتن نیز با آموزه‌های راستین اسلام ساخته می‌شود. او می‌پرسد: اسلام؟ کدام مذهب؟ کدام شیعه؟ و پاسخ می‌دهد اسلام خودآگاه، اسلام علی و شیعه علوی. این اسلام زنده و راستین است که در برابر استعمار فرهنگی غرب می‌ایستد و جامعه را به مدد خویشتن خودآگاه خود به حرکت درمی‌آورد.

۸. مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به‌طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

۹. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۱۰. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۱. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۱۲. منابع

- شریعتی، علی (۱۳۸۶). بازگشت (مجموعه آثار ۴). تهران: الهام.
- شریعتی، علی (۱۳۷۲). آثار گونه‌گون (مجموعه آثار ۳۵). تهران: آگاه.
- شریعتی، علی (۱۳۸۲). جهان‌بینی و ایدئولوژی (مجموعه آثار ۲۳). تهران: خانه نواندیشان.
- شریعتی، علی (۱۳۸۷). انسان بی‌خود (مجموعه آثار ۲۵). تهران: قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۷۶). ویژگی‌های قرون جدید (مجموعه آثار ۳۱). تهران: چاپخش.
- شریعتی، علی (۱۳۶۸). بازشناسی هویت ایرانی (مجموعه آثار ۱۸). تهران: بی‌جا.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۶۷). ازخودبیگانگی و بازگشت به خویشتن. ویژه‌نامه فرهنگی، ۶، ۱۶.
- دورکیم، امیل (۱۳۷۳). تقسیم کار اجتماعی. ترجمه باقر پرهام. تهران: مرکز.
- محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۷۰). بیگانگی، مفهوم‌سازی و گروه‌بندی تئوری‌ها در مکاتب جامعه‌شناسی و روان‌شناسی. نامه علوم اجتماعی، ۲(۲)، ۲۵-۷۳.

محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۹۵). روش تحقیق کیفی در مکاتب تفسیری (زمینه و کاربرد). تهران: اطلاعات.

مید، جورج هربرت (۱۴۰۰). ذهن، خود، جامعه. ترجمه محمد صفار. با مقدمه دکتر محسنی تبریزی. تهران: سمت.

Bell, D. (1966). Sociodicy to modern usage. *American Scholar*, 35(4), 696-714.

Bell, D. (1976). *The cultural contradictions of capitalism*. Basic Books.

- Denzin, N. K. (2005). *The SAGE handbook of qualitative research* (3rd ed.). SAGE Publications.
- Dollard, J. (1937). *Frustration and aggression*. Yale University Press.
- Durkheim, E. (1994). *The division of labor in society*. (B. Parham, Trans.). Nashr-e Markaz [in Persian].
- Erickson, E. (1968). *Identity, youth and crisis*. W. W. Norton & Company.
- Feuer, L. (1962). What is alienation? The career of a concept. *New Politics, 1*, 130.
- Feuerlicht, I. (1978). *Alienation: From past to future*. Greenwood Press.
- Flacks, K. (1973). Social and cultural meaning of student revolt. *Social Problems, 17*(2), 340-357.
- Freud, S. (1961). *Civilization and its discontents*. W. W. Norton & Company.
- Friedenberg, E. (1983). *Coming of age in America: Growth and acquiescence*. Transaction Publishers.
- Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*. Henry Holt and Company.
- Fromm, E. (1969). *Marx's concept of man*. Frederick Ungar Publishing.
- Giddens, A. (1984). Hermeneutics and social theory. In G. Shapiro & A. Sica (Eds.), *Hermeneutics: Questions and prospects* (pp. 248–254). University of Massachusetts
- Goodman, P. (1960). Growing up absurd: Problems of youth in the organized system. Random House.
- Hall, E. T. (1986). Foreword. In J. Collier & M. Colier (Eds.), *Visual anthropology: Photography as a research method*. University of New Mexico Press.
- Horney, K. (1950). *Neurosis and human growth: The struggle toward self-realization*. W. W. Norton & Company.
- Iqbal, M. (2020). *The secrets of the self*. Library of Alexandria.
- Jaspers, K. (1956). *Philosophy*. Springer.
- Johnson, F. (1973). *Alienation: Concept, term, and meaning*. Seminar Press.
- Kahler, E. (1957). *The tower and the abbey*. George Braziller.
- Kahler, E. (1971). *Alienation and economics*. George Braziller.
- Keniston, K. (1965). *The uncommitted*. Harcourt, Brace & World.
- Levin, M. (1960). *The alienated voter: Politics in Boston*. Holt, Rinehart & Winston.
- Lukacs, G. (1971). *History and class consciousness: Studies in Marxist dialectics*. Merlin Press.
- Marcuse, H. (1964). *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. Beacon Press.
- Marx, K. (1964). *Selected writings in sociology and social philosophy*. McGraw-Hill.
- Merton, R. K. (1959). *Social theory and social structure*. Free Press.
- Meszaros, I. (1988). *Marx's theory of alienation*. Merlin Press.
- Mills, C. W. (1951). *White collar: The American middle classes*. Oxford University Press.
- Mitchell, J. C. (1988). Theoretical orientation in African urban studies. In M. Bauton (Ed.), *The social anthropology of complex societies*. Routledge.
- Mohseni Tabrizi, A. (1984). *Two faces of alienation; A study of Iranian students' activism and passivity in American universities*. [Unpublished doctoral dissertation]. Western Michigan University.
- Mohseni Tabrizi, A. (1991). Alienation: Conceptualization and classification of theories in sociological and psychological schools of thought. *Journal of Social Sciences, 2*(2), 25-73. [in Persian].
- Petrovic, G. (1967). Alienation. In P. Edwards (Ed.).
- Riesman, D. (1950). *The lonely crowd: A study of the changing American character*. Yale University Press.
- Sartre, J.-P. (1974). *Between existentialism and Marxism*. William Morrow and Company.
- Seal, C., Gobo, G., Gubrium, J., & Silerman, D. (2004). *Qualitative research practice*. SAGE Publications.
- Seaman, M. (1971). Alienation. *Psychology Today, 5*, 483.
- Simmel, G. (1965). *Essays on sociology, philosophy, and aesthetics*. Harper.
- Taylor, I. (1973). *The new criminology: For a social theory of deviance*. Routledge.